

ALEXANDR KULIK (ed.), *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii, díl 1: Ot drevnosti do ranněgo Novogo vremeni,*

Moskva-Jerusalem 2010, Mosty kultury – Gesharim, 488 s.
ISBN 978-5-93273-295-4

Při studiu starších dějin východní Evropy může badatel snadno podlehnout pocitu zklamání, že celá řada zásadních témat, jež jsou detailně studována v prostředí latinské části Evropy, zůstane v kontextu středověké Rusi neprozkoumaná, neboť množství i struktura dochovaných pramenů nikdy nevydá na podobné otázky odpověď. Na druhou stranu jsou však dějiny východní Evropy mimořádně atraktivní tím, že zde vedle sebe žilo a vzájemně se ovlivňovalo neobyčejné množství etnických a náboženských pospolitostí, díky čemuž se zde vytvářely takové podoby mezikulturního dialogu (či spíše mezikulturních dialogů), jež jiné části Evropy nepoznaly. Mezi komunity, které se na tvárnosti východní Evropy podepsaly obzvláště výrazně, patří nepochybně Židé.

Jeruzalémské nakladatelství Gesharim spolu s moskevskými Mosty kultury již vydalo řadu odborných prací o rozličných aspektech tématu východního Židovstva. Nyní přichází s ambiciózním projektem mnohasvazkových *Dějin židovského národa v Rusku*, jehož první díl je věnován období od starověku do raného novověku. Tvůrci si byli vědomi, že takto široce pojaté téma si diktuje mezioborový přístup, a tak mezi autory najdeme historiky, filology, archeology či teology, a to zejména z Židovské univerzity v Jeruzalémě, dále z Ruska, USA a dalších zemí.

Již při vymezení tématu svazku vyvstalo před autory několik zásadních koncepčních otázek: Co rozumět pod označením „židovský národ“, co znamená „Rusko“ a jakou periodizaci zvolit? Časové vymezení práce se vymyká tradičnímu členění ruských dějin: autoři se nezastavují v období zrodu Petrova impéria, které je tradičně chápáno jako mezník oddělující ruský středověk od novověku, ale s ohledem na vlastní židovské téma logicky pokračují až do trojího dělení Polska, kdy v dějinách východoevropského Židovstva nastal radikální zlom. Geografický rámec práce nezahrnuje jen středověkou Rus (kyjevský, resp. moskevský stát), ale i oblasti Gruzie, Arménie či Kavkazu a dále pak východ Polska, jenž byl po dělení připojen k ruské říši. Autoři se tedy pohybují na teritoriu, které lze přibližně ztotožnit s územím moderního ruského impéria. Důvod takového přístupu je nasnadě: mají-li být další svazky věnovány ruským Židům moderní

doby, pak se první svazek pokouší nastínit i poměry, v nichž žily židovské komunity na územích později anektovaných Ruskem.

Zdánlivě prostou, ve skutečnosti ale velmi obtížnou otázku představuje etnická charakteristika východních Židů. V moderním ruském státě tvořili hlavní masy Židovstva Aškenázové, a tak mnohdy vzniká tendence ztotožňovat je s ruskými či východoevropskými Židy obecně. Situace však byla podstatně komplikovanější. Jednak jsou dlouhodobě mezi badateli vedeny spory o to, jakého původu byli Židé usadivší se v Kyjevské Rusi, tedy v době před velkým pohybem aškenázského Židovstva na východ, jednak až do dnešní doby žijí na východě židovské komunity, jež jsou jazykově i kulturně často bližší okolnímu než židovskému obyvatelstvu než ostatním východním Židům, a jsou proto pokládány za zvláštní etnojazykové skupiny. Právě problematika různých židovských společenství východní Evropy první svazek *Dějiny židovského národa v Rusku* otevírá: první část knihy (zejména z pera Dana Shapiry) sleduje Židy v severním Černomoří ve starověku a raném středověku, stručně načrtává situaci Židů střední a severní Evropy, dále pak Arménie, Gruzie, Kavkazu a Střední Asie. Důkladná pozornost je přirozeně věnována dějinám Chazarského kaganátu a velmi diskutovanému (a mnoha mýty zatíženému) tématu chazarského dědictví ve východní Evropě.

Druhá část kolektivního díla zkoumá problematiku Židů v Kyjevské Rusi. Autorům této části (A. Kulik a V. Petručin) nezbyvá, než konstatovat mimořádnou chudobu pramenů, jež sice jasně dokládají přítomnost Židů na Rusi v tomto časovém období, ale v podstatě nedovolují k tomuto tématu říci nic více. Dokonce i antijudaistická díla staroruského písemnictví vypovídají mnohem spíše o vidění světa pravoslavnými Rusy než o soudobých Židech, neboť informace o Židech autoři těchto textů nečerpali ze současnosti, nýbrž z knižní tradice, a své texty neadresovali oponentům, nýbrž dovnitř vlastní pravoslavné komunity. Nešlo tedy o díla v pravém slova smyslu polemická, nýbrž didaktická, což ostatně můžeme říci i o řadě tzv. polemik s latiníky ve východoslovanském písemnictví.

Podstatně plastičtější obraz Židů vyvstává ve třetí části, charakterizující jejich život v polsko-litevském státu a Moskevské Rusi. Jak uvádí editor, na tomto místě je podán jen základní nástin problematiky, jíž bude následně věnován celý samostatný svazek řady. Zatímco téma Židů v Rzeczpospolitě polském království se těší dlouhodobé pozornosti badatelů a J. Kaliková se při psaní mohla opírat o vynikající pramenné i historiografické zázemí, zpracování osudů Židů v Rusku v 16.–18. století znamenalo mnohem obtížnější úkol. Dosavadní práce obvykle toto téma postihovaly jen v hrubých konturách, opakující tvrzení o takřka úplné nepřítomnosti židovského etnika v Rusku konce středověku a počátku novověku. Podle soudu Judith Kalikové však podobný obraz vznikl především proto, že badatelé podlehli dikci antijudaistických oficiálních dokumentů a nezabývali se

jinými (nikoli normativními) typy pramenů, které by mohly o realitě vypovídat mnohem přesněji. Velmi cennou součástí tohoto tematického bloku knihy představuje rovněž kapitola o vztahu pravoslavné církve a Židů v Rzeczpospolité, v níž Kaliková sleduje, jak defenzivní pozice pravoslavné církve v Rzeczpospolité spolu se silnou mocí polských magnátů vedla k nárůstu sebevědomí Židů žijících na statcích polských šlechticů a působících v jejich službách. Ekonomické konflikty mezi Židy a pravoslavným duchovenstvem pak velmi často přerůstaly ve vzájemné násilí a polští magnáti dokonce běžně poskytovali Židům své ozbrojence k útokům na pravoslavné kleriky. Vztahy mezi Židy a v Rzeczpospolité působící pravoslavnou církví proto byly mnohem napjatější a konfliktnější než mezi jinými konfesemi. Další obsáhlá kapitola této části pojednává o Karaimech polsko-litevského státu 15.–17. století. G. Axiezer zde odmítá mnohdy zcela ahistorické výklady počátků dějin Karaimů, jimiž si tato židovská sekta často posilovala svou identitu, a ukazuje téma neméně zajímavé a přitom dobře zakotvené v pramenech, totiž duchovní svět Karaimů v epoše mimořádné tolerance v Polsku. Karaimové se tehdy vymezovali vůči křesťanům i ortodoxním Židům a vedli řadu disputací s představiteli protestantských sekt. Co je však obzvláště pozoruhodné, nebyli přitom motivováni snahou o obrácení na pravou víru, ale „intelektuální zvědavostí“ (s. 295).

Poslední část práce zkoumá z velmi rozmanitých úhlů pohledu vzájemné působení kultury Židů a východních Slovanů. Nalezneme zde mimo jiné studii o východoslovanských překladech Bible (A. Alexejev), kapitolu o jazykové identitě Židů východní Evropy a formování východní varianty jidiš (S. Aslanov), fundované pojednání o křesťanském antijudaismu a židovsko-pravoslavných vztazích ve středověku a raném novověku (A. Pereswetoff-Morath). Vynikající je rovněž detailní sonda do židovsko-křesťanských (v katolické i pravoslavné podobě) kontaktů ve sféře lidového léčitelství a farmacie první poloviny 18. století. Důležité místo v tomto tematickém bloku patří dodnes tajemné sektě judaizujících („židovstvjuščije“) z přelomu 15. a 16. století, o níž není známo nic jiného, než co sepsali její pronásledovatelé a kritici, a které se proto v moderní historiografii dostalo bezpočtu více méně svévolných interpretací: její stoupenci byli spojováni s antitrinitářstvím, bogomilstvím, valdenstvím, husitstvím, humanistickým racionalismem atd. Moše Taube se pokouší vykročit z tohoto bludného kruhu a snaží se porozumět sektě judaizujících prostřednictvím překladů, jež pro jejich potřeby vytvářeli litevští Židé. Skutečnost, že v jistých kruzích ruské elity byl zájem o texty, které nabízely zcela odlišný pohled na svět, než jaký prezentovala pravoslavná církev (světská filozofie, zejména logika, astrologie apod.), je poměrně pochopitelná. Autor se však rovněž táže, proč vzdělání Židé vytvářeli slovanské překlady děl židovských intelektuálů a upravovali je pro potřeby

křesťanských recipientů. Podle autorova názoru šlo o svého druhu misijní počin, snahu přinést světlo judaismu jinověrcům, neboť prozelytům připadne důležitá role na konci času (s. 390).

Z uvedeného nástinu struktury knihy je zřejmé, že autoři *Dějiny židovského národa v Rusku* usilovali o postihnutí života židovské minority skutečně z nejrozmanitějších úhlů pohledu. Nejvýrazněji je reflektováno jednak téma postavení židovských komunit uvnitř většinové křesťanské společnosti, jednak problematika duchovní kultury a židovsko-křesťanského náboženského dialogu. Naopak poměrně málo jsou zastoupeny hospodářské dějiny, což vynikne například v konfrontaci s Chazanovou syntézou *Židé středověkého západního křesťanského světa*, před nedávnem vydanou i česky, v níž je kapitole „Materiální výzvy, úspěchy a neúspěchy“ poskytnut stejný prostor jako otázkám duchovního života. Přitom, jak ukazuje J. Kaliková ve výše zmíněné studii o vztazích pravoslavné církve a Židů v Polsku, ekonomické poměry byly velmi těsně spjaty i s otázkami mezikonfesijního soužití. Navíc skrze prameny ekonomické povahy, jež dosud badatelé téměř nepoužívali, lze mnohem spíše proniknout k žité realitě, často zásadně odlišné od oficiálních proklamací světské i církevní moci. O důkladnější zachycení všedního života židovské komunity však usilují jen nemnohé kapitoly. V knize se nesetkáme ani s nástinem toho, jak východoevropští Židé vnímali okolní svět, ačkoli na rozdíl od historiků středověké Rusi a slavistů měl okruh badatelů podílejících se na této práci pro podobný výzkum dobré předpoklady a odborné zázemí. Pokud bylo hned několika autory zpracováno téma Židů očima Rusů, pak by přirozeně stála za pozornost i druhá strana téhož problému – Rusové a Rusko očima Židů, a to nejen v rovině náboženské.

Do knihy byly zařazeny texty výrazně se mezi sebou lišící perspektivou a mírou zobecnění. Detailní analýzy dílčích problémů jsou postaveny vedle kapitol shrnujících velká témata. Studie se nejednou tematicky překrývají, nahlízejí stejné otázky v různých kontextech nebo předkládají alternativní pohledy na týž problém. Editor svazku hovoří o záměrné „polyfonii“, přesto se domnívám, že neměl rezignovat na vlastní výraznější podíl na celku knihy. Výsledkem takové ediční práce by jistě nemělo být potlačení individuálního způsobu uvažování jednotlivých autorů a psaní podle jedné šablony, ale preciznější objasnění koncepce knihy (stručná předmluva v podstatě jen parafrázuje obsah knihy). Takto čtenář poněkud tápe v tom, zda je výsledná podoba jednotlivých kapitol určována více autorskou vůlí, nebo zda je diktována dochovanými prameny, které neumožňují jiné pohledy či odpovědi na další otázky. Podobné pochybnosti by podle mého soudu odstranila zásadní kapitola charakterizující pramennou základnu k tematice knihy jako celku a hodnotící interpretační potenciál dochovaných pramenů. Čtenář by tak měl mnohem lepší možnost sledovat, ve kterých tématech již bá-

dání z nedostatku pramenů uvízlo ve slepé uličce, a kde se naopak otevírají nové perspektivy a možnosti bádání. Někteří autoři jednotlivých kapitol totiž sami upozorňují na nevytěženost pramenů ve východoevropských archivech, neboť v předchozích desetiletích izraelsí badatelé neměli přístup k materiálům sovětských archivů, v SSSR nebyl o podobně zaměřené bádání zájem a ani během posledních dvaceti let nebyl tento nedostatek odstraněn: tématu rusko-židovských vztahů sice byla věnována velká pozornost, ale ta se soustředila zejména na moderní dějiny (sovětské antisemitské kampaně atd.), zatímco starší dějiny byly často pojímány jen jako jistá přehra či východisko k porozumění rusko-židovským vztahům 19. a 20. století.

Ačkoli editor prvního svazku *Dějiny židovského národa v Rusku* tvrdí, že právě „nynější chvíle je mimořádně vhodná pro shrnutí závěrů“ (s. 8), z pera autorů nevzešla syntéza vytvářející ucelený a vyvážený obraz života středověkého východoevropského Židovstva, ale spíše mozaika rozmanitých vhladů do obšírné problematiky. Skutečnost, že kniha nemá charakter proklamovaného „shrnutí závěrů“, ale nevnímám jako negativum. Právě naopak. Téma Židovstva ve středověké východní Evropě je natolik bohaté a barvité, že si zaslouží mnohem spíše oživený zájem než sumarizaci, jež téma často spíše umrtví, než podněcuje k novým úvahám.

Jitka Komendová